

Janjina, crkva sv. Jurja, ulomak arhitrava

Miljenko Jurković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Odsjek za povijest umjetnosti

Izvorni znanstveni rad

Ranosrednjovjekovni latinski natpisi s Pelješca

(Epigrafski i stilski pokazatelji kao faktori za dataciju natpisa ranog srednjeg vijeka)

Sažetak

U mnoštvu ranosrednjovjekovnih latinskih natpisa s istočne obale Jadrana, unatoč nepostojanju sustavno definiranih korpusa spomenika, dvije komponente u njihovoj interpretaciji zadržavaju primat — sadržajna i paleografska, iako ti natpisi mogu pružiti i obilje drugih podataka za bolje upoznavanje našeg srednjovjekovlja.

Na stranu sadržajna komponenta, u okviru koje je u novije vrijeme Ž. Rapanić (usp. bilj. 2, 3, 4, 5) pružio niz novih mogućnosti istraživanja, druga komponenta, ona paleografska često se, i prilično nespretno, a upravo zbog nepostojanja korpusa spomenika, koristila kao mogućnost za približu dataciju pojedinog takvog natpisa. Pri tome se uglavnom zanemaruju ostale komponente koje spomenik s natpisom pruža, u prvom redu stilске.

Polazeći, dakle, od pretpostavke da paleografske osobitosti pojedinog slova natpisa ranog srednjeg vijeka ne mogu bez sasvim izgrađenih kriterija biti pouzdan faktor za dataciju, autor na primjeru natpisa s Pelješca ukazuje na stilске osobitosti koje spomenik pruža sam po sebi, a i kao dio određene cjeline u okviru crkvenog namještaja pojedinog objekta, za adekvatniji smještaj u kronološke okvire.

Donoseći po prvi put zajedno već pojedinačno publicirane natpise ranog srednjeg vijeka s poluotoka Pelješca, autor daje pregled dosadašnjih čitanja pojedinog natpisa. Sva četiri natpisa datirana su prema paleografskim osobitostima pojedinih slova. Natpis iz Janjine + INOMINE DOMINI EGO PET(RUS) datiran je na temelju slova O i G u 9. stoljeće (bilj. 11), natpis iz Gospe od Lužina OREŠ-ČE na temelju romboidnog slova O također u 9. stoljeće (bilj. 13). Na temelju epigrafskih osobina natpis crkve sv. Mihajla u Stonu TEMP-PORE . . . datiran je u 9. stoljeće (bilj. 15), a drugi natpis s iste crkve MIHAELUS . . ., pokazujući dosljedno nedorečenost metode, na temelju istih slova A, G i T jednom u 8—10 stoljeće (bilj. 35), a drugi put u 11. (bilj. 36).

Mnogobrojni latinski natpisi razasuti diljem istočne obale Jadrana pružaju obilje informacija za bolje upoznavanje našeg srednjovjekovlja. Njihovo je istraživanje još uvijek plod samo pojedinačnih napora, koji uz mnoga važna otkrića i značajne dosege ne pružaju ipak kompletne i sistematizirane rezultate, čemu je razlog nepostojanje sustavno obrađenog korpusa spomenika. Tako se i događa da je, osim nekoliko sustavnije obrađenih cjelina,¹ od brojnih informacija koje takvi spomenici pružaju najčešće korištena u interpretaciji sadržajna komponenta, dakle sam tekst, uz naglasak na one natpise koji spominju imena s jedne strane, a s druge epigrafske osobitosti kao mogućnost izravnijeg datiranja pojedinog spomenika.

Prilično je davno Ž. Rapanić upozorio na niz mogućnosti koje natpisi ranog srednjeg vijeka pružaju istraživaču s povijesnog, lingvističkog i kulturno-povijesnog aspekta.² Zadržavajući se i sam u više navrata na sadržajnoj komponenti natpisa dao je pionirske radove u istraživanju imena majstora-klesara koji su te natpise klesali,³ formula ispisivanja tih tekstova, izvlačeći iz takvih podataka vrijedne zaključke o putovima nastanka pojedinog djela,⁴ istodobno inzistirajući na metodološki jedino ispravnom tumačenju natpisa bez dopunjavanja samog sačuvanog teksta.⁵

I o drugoj, najčešće korištenoj komponenti te vrste spomenika — epigrafskim osobitostima natpisa kao mogućnosti za približu dataciju, valjali bi nešto više reći. U mnogim se naime slučajevima koristilo paleografskom osobitošću pojedinog slova pokušavajući njegovo protezanje smjestiti u kronološke okvire, sve vrlo često s prilično nesigurnim rezultatima.⁶ Tomu je prvenstveno razlog nepostojanje korpusa latinskih natpisa naše obale, pa često dojam i izgled samog spomenika postaju argument za dataciju. Pri tome se dakako uglavnom zanemaruju ostale komponente, u prvom redu stilске, koje spomenik s natpisom pruža za približu dataciju.

Jedan tipičnih primjera takvih različitih datiranja jednog te istog spomenika upravo na temelju epigrafske analize, Mihajlov natpis u Stonu, dosljedan je pokazatelj nedorečenosti metode.⁷

Osvrćući se dakle još jednom na taj i ostale natpise ranog srednjeg vijeka s poluotoka Pelješca, nastojat ću ukazati na prilično velike zablude i krivo usmjerene napore da se spomenici datiraju prema paleografskoj osobitosti pojedinog slova, a istodobno ukazati na druge, prvenstveno stilске, pokazatelje koji pravilnom upotrebom mogu biti prilično pouzdan faktor za dataciju.

Ponovno osvrtnje na natpise ranog srednjeg vijeka s Pelješca, iako su svi pojedinačno objavljeni,⁸ čini mi se u ovom trenutku prikladno, prvo stoga što nisu nikad svi zajedno publicirani, a i pojedinačna razmatranja o njima čine mi se nedorečena. Nadasve, budući da je pleterna skulptura toga područja danas prilično dobro poznata,⁹ pružaju ti natpisi mogućnost preko svojeg likovnog karaktera točnije i možda opravdanije postavljanje u svoje kronološke okvire.

Poznata su danas četiri fragmentirana ranosrednjovjekovna latinska natpisa s poluotoka Pelješca. Dva su od njih ulomci arhitrava oltarne pregrade — jedan iz Gospe od Lužina u Stonskom polju, drugi iz Janjine. Ostala dva su s crkve sv. Mihajla u Stonu — nadvratnik s natpisom Mihaelus i natpis *tempore* kojem je funkcija u arhitektonskom sklopu teže određiva.

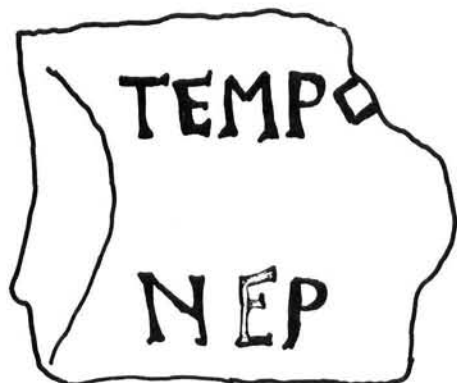
Stonsko polje, crkva Gospe od Lužina, ulomak arhitrava

Ulomak iz crkve sv. Jurja blizu Janjine početni je dio arhitrava oltarne pregrade. Ispod gornje obodne trake ispunjene mesnatim jednoprutim kukama teče natpis: + IN OMNINE DOMINI EGO PET(RUS). Donje dvije trake dekorirane su nizom troprutih povezanih šiljatih arkada.¹⁰ Sačuvani početak natpisa nosi uobičajenu formulu invokacije i imenuje donatora ili naručioca, te po svom sadržaju ne govori mnogo. Epigrafska analiza slova, koju je izvršio Lj. Karaman, također je manjkava. Naime, on ulomak datira u 9. stoljeće prema karakteristikama slova O i G.¹¹ Međutim, kako se romboidno slovo O proteže u dugom vremenskom rasponu, bilo kakav pokušaj datiranja tog spomenika prema natpisu ne može biti pouzdan. Sasvim je jasno da se ulomak arhitrava iz Janjine mora promatrati u sklopu ostalih ulomaka s crkve, s kojima čini cjelinu, i zasad je jedino stilska analiza mjerodavna pri određivanju približnog vremena nastanka.¹²

Isti je slučaj s natpisom na arhitravu oltarne pregrade pripisane crkvi Gospe od Lužina. Dekoriran je u tri zone. Gornja nosi niz dvoprutih kuka, ispod kojih teče natpis ORESCERE. Donja traka je ukrašena troprutim oštro rezanim uzlovima. A. Dračevac, koji je natpis objavio, čita: (IN HON)ORE S(AN)C(T)E (MARIE), te ga na temelju romboidnog O datira u 9. stoljeće.¹³ Natpisna formula opet gotovo ništa ne govori, a epigrafske karakteristike isto tako. Romboidno slovo O sigurno nije čvrst argument za približnu dataciju tako nepotpunog natpisa.

S crkve sv. Mihajla u Stonu potječu dva natpisa. Greda s natpisom TEMPORE sastoji se od dva nespojiva ulomka. Na lijevoj strani većeg ulomka vidi se ostatak troprutog kruga u kojem je bio profilirani križ proširenih završetaka krakova, a od kojeg je sačuvan samo kraj desne poprečne haste. Preostali dio grede podijeljen je na tri dekorativne zone, od kojih dvije vanjske nose natpis, a srednjom teče tropruta pletenica spletena u tri trake. Natpis je C. Fisković transliterirao,¹⁴ prvi redak: TEMPO(RE)... RINBRAH, drugi redak: MEP, koji J. Kovačević čita NEP, i datira natpis u 9. stoljeće na temelju epigrafskih osobina.¹⁵

Natpis MIHAELUS svakako je najznačajniji od svih, prvenstveno stoga što je u potpunosti (ili gotovo) sačuvan tekst, te što se spominje ime Mihaelus za koje se u dosadašnjim obradama navodilo nekoliko vrlo zanimljivih rješenja. Klesan je na nadvratniku dekoriranom s tri jednostavno profilirana kruga s upisanim križem proširenih krajeva. Između križeva teče s obje strane dvopruta pletenica, a poviše nje natpis,¹⁶ koji glasi: MIHAELUS FORTITER SUPER SECO PACIFICO CU OMN ROMANO. Nejasno je jedino da li je prvo slovo četvrte riječi G ili S, no budući da je natpis vrlo loše isklesan, a smisao cjelini ipak daje slovo S, gore iznesen tekst jedino je mogući prijedlog koji odgovara činjeničnom stanju. Kako je dosad izneseno nekoliko čitanja natpisa koji se međusobno prilično razlikuju, potrebno ih je još jedanput skupiti na jednom mjestu.¹⁷ Otkrivač natpisa F. Vlašić transliterira ga: MIHAELUS FORTITER SUPER GECO PACIFICO CUOMS ROMANO, sa značenjem: Mihajlo hrabro nadvlada zloduha i primajući kršćansku vjeru izmirio se sa svim Rimljanima, tj. pripadnicima rimske crkve.¹⁸ D. Popović natpis datira u godine 425—450, što se mora a priori odbaciti, a natpis čita: MIHAELUS FORTITER SUPER GRECO PACIFICO CUM S(OCIO) ROMANO, tj. Mihajlo snažno nad Grkom izmirenim sa svojim rimskim drugom (bdije).¹⁹ Lj. Karaman se također osvrće na natpis,²⁰ te identificirajući Mihajla s natpisa sa zetskim kraljem Mihajlom, sužava svoju prvobitnu dataciju crkve na vrijeme njegove vladavine, tj. u godine 1077—1081. C. Fisković također misli da je riječ o kralju, a natpis, dodajući na Vlašićevo čitanje kratice, transliterira: MIHAELUS FORTITER SUPER GECO PACIFICO CUM OMNES ROMANOS.²¹ M. Vego se u nekoliko navrata okretao natpisu. Prvi put predlaže dva čitanja: MIHAELUS FORTITER SUPER E(PIS)CO(PO) PACIFICO NOMS (NOMINIS) ROMANO — Neka Mihajlo (Arkandel) hrabro štiti pokojnog biskupa imenom Romana, ili — Neka Mihajlo (Arkandel) hrabro štiti pokojnog glavara (čuvara), biskupa imenom Romana.²² U reviziji čitanja predlaže²³: (SANCTUS) MIHAELUS FORTITER (CUSTODIAT) (SEPULCHRUM) SUPER GECO

Ston, crkva sv. Mihajla, ulomak grede

(GACHA) PACIFICO CUM OMNIBUS (ANGELIS ET ARCHANGELIS) ROMANO — Neka sv. Mihajlo hrabro čuva grob pokojnog poglavara Romana sa svim anđelima i arkandelima. Smatra da je Mihaelus arkandeo i da je ploča nadgrobna. B. Gabričević daje jedno od najzanimljivijih tumačenja natpisa, po mojem mišljenju i ispravno, budući da polazi od stvarno napisanog teksta. Tvrdeći da je pisan u stihu, i to u dva dvanaesterca, odnosno akatalektička jampska trimetra, natpis transliterira:

ARHANGELUS MIHAEL FORTITER SUPER SECO PACIFICOQUE OMNES ROMANOS s prijevodom: (Ja) Arhandeo Mihovil hrabro odozgor siječem i donosim mir svima Romanima.²⁴ Skupivši dotad iznesena čitanja natpisa J. Lučić iscrpno analizira sva prijašnja,²⁵ pa ujedno daje i svoju transliteraciju: MIHAELUS FORTITER SUPER GECO(S) (GRECOS) PACIFICO(S) CU(M) OM(NE)S ROMANO(S), datirajući natpis u 11. stoljeće prema epigrafskim osobinama. Natpis tumači tako da »će Mihajlo štititi katolike budući da su pravoslavci (Grci) pacifirani.«²⁶ J. Kovačević analizira njemu poznata čitanja te donosi svoje²⁷: MI(C)HAELUS FORTITER (ET) SUPER REGO PACIFICO C(I)V(ITATES) OM(NE)S ROMANO(S), tj. Mihajlo snažno smiruje i vlada nad svim rimskim gradovima. Prema njemu Mihajlo s natpisa je zahumski knez Mihajlo Višević, a natpis datira u godinu 927. Posljednji koji je dao svoje čitanje natpisa, I. Ostojić, stavlja ga također u vrijeme kneza Mihajla Viševića, a za tekst kaže da je epigramski distih koji se odnosi na kneževu pobjedu nad bizantskim zapovjednikom Pacifikom: (PRINCEPS) MIHAELUS FORTITER SUPER(AVIT) G(R)ECO PACIFICO CU(M) OM(INE)S

ROMANO(S) — Knez Mihajlo junački pobijedi Pacifica Grka i Romane.²⁸

Sva četiri natpisa s Pelješca bila su dakle datirana na temelju paleografskih osobina pojedinih slova. Natpisi iz Janjine i Lužina datirani su u 9. stoljeće na temelju romboidnog slova O.²⁹ Neshvatljivost takvog datiranja toga slova utoliko je veća što postoji nekoliko čvrsto fiksnih natpisa hrvatskih vladara 9. stoljeća koji niti u jednom slučaju ne nose takav oblik slova O. Očito je pri tome da je metodološki neispravno bez čitavog korpusa ranosrednjovjekovnih natpisa uopće raspravljati o epigrafskim karakteristikama. Dovoljno je dakle pogledati komparativni materijal da se ustanovi nemogućnost takve datacije. Naime, ako se pogleda bilo koji datirani natpis hrvatskih kneževa 9. stoljeća (Trpimir, Branimir, Mutimir), koji svi sadrže brojna slova O, uočiti će se da je to O u svakom slučaju ovalnog oblika. Čak se uočavaju na dva Branimirova natpisa (Muć i Šopot) razlike u klesanju i izradi. Gređa iz Muća izvanredno je kvalitetne izrade, a natpis lijepo izveden. Zabat iz Šopota već je lošije izrade, isto kao i natpis. To naglašavam da bih upozorio i na važnost majstorove ruke.

Doduše, Ž. Rapanić je upozorio da bi to romboidno slovo O, a upravo na temelju natpisa iz Janjine³⁰ kojeg on datira kasnije, bilo prije karakteristično za kasnija a ne ranija razdoblja, ako bi se već trebalo preciznije ići u dataciju. Upozorit ću, međutim, da iako stvarno postoji više natpisa s romboidnim O kasnije datiranih od 9. stoljeća nego onih ranijih, nije uopće moguće takav oblik slova priciznije datirati. Razlog tome kristalno je jasno izražen na natpisu kraljice Jelene iz 975. godine. U riječi TUMULO isklesano

Ston, crkva sv. Mihajla, nadvratnik

je romboidno slovo O, a u riječi TUTO(RQUE) to isto O na tom istom natpisu ovalnog je oblika. Očito je dakle da je riječ o uobičajenoj upotrebi obaju oblika u isto vrijeme, a na ovom natpisu konkretno i o klesarovoj nevještosti. Time se dokazuje da se pojava i trajanje romboidnog O ne može uopće odrediti i nikada upotrijebiti kao argument za dataciju.

I natpis TEMPO(RE) s crkve sv. Mihajla u Stonu datiran je po epigrafskim osobinama. Analizirajući natpise južne Dalmacije i Crnogorskog primorja J. Kovačević ga svrstava, zajedno s natpisom iz Janjine, u svoju prvu grupu natpisa 9. stoljeća.³¹ Karakteristike po kojima izdvaja tu grupu jesu slab rad i upotreba mekog kamena. Ne ulazeći u to koliko to grupiranje natpisa vrijedi za spomenike Crnogorskog primorja, za ove pelješke već i prva konstatacija nije točna. Naime za natpis iz Janjine ne može se nikako tvrditi da je slab rad, budući da je arhitrav vrlo vješto klesan, a natpis izveden u pravilnoj kapitali. Isto tako nije točno da su izvedeni u mekom kamenu. Upravo je natpis TEMPO(RE), o kojem je ovdje riječ, isklesan u dolomitu, koji je vrlo tvrd kamen i prilično težak za obradu.³² Što se epigrafije tiče, po Kovačeviću je karakteristika grupe neujednačenost, nepridržavanje horizontalne linije, varijacija slova u veličini.³³ Ako je konstatacija i točna za natpis TEMPO(RE), nikako nije za janjinski natpis. Osim toga, te karakteristike natpisa TEMPO(RE) i nisu tako jako izražene, a mogu biti rezultat upravo tvrdoće kamena.³⁴

Na nadvratniku s natpisom MIHAELUS dosljedno je prikazana nemoć metode datiranja spomenika prema paleografskim karakteristikama pojedinih slova. Naime, analizirajući ih, posebno slova A, G, T, Vego ih kategorički svrstava u 8–10. stoljeće,³⁵ a J. Lučić na istim slovima gradi dataciju u 11.³⁶ Potrebno je međutim reći da se bez izrađene barem približne tipologije slova, bazirane na korpusu spomenika, vrlo lako može manipulirati materijalom. Na natpisu MIHAELUS to je izrazito pokazano, s obzirom na želje da se spomenik datira u doba pojedinih vladara, i da se ime s natpisa veže s jednim od njih.³⁷

Ukazujući dakle na u ovom trenutku nemogućnost upotrebe epigrafije kao oslonca za dataciju ranosrednjovjekovnih spomenika istočne jadranske obale, čini mi se potrebnim iznijeti i nekoliko napomena u vezi s natpisima i radionicama koje ih klešu.

Naime, da bi se moglo uopće uspostavljati ikakve kategorizacije epigrafskih spomenika, mora se udovoljiti zahtjevu »zajedničkog nazivnika«. Potrebno je za pojedini natpis odgovoriti na pitanje gdje se kleše, tko i kako ga kleše, i na čemu se kleše.³⁸ Tek kada su za dva natpisa svi odgovori jednaki, može se uspostavljati njihova kronološka korelacija.

Iako epigrafski kao i ostali spomenici predromaničke plastike podliježu istim općim stilskim pokazateljima, iskazuju se pojedine regionalne razlike, pa se tako danas govori npr. o istarskoj, srednodalmatinskoj, južnodalmatinskoj itd. pleternoj skulpturi. Sasvim je jasno da unatoč zajedničkom polazištu u antičkoj tradiciji i unificiranom crkvenom formuliranju i natpisi podliježu tim regionalnim razlikama. Zgodan je primjer upravo stonski natpis MIHAELUS, za koji je B. Gabričević utvrdio utjecaj bizantske poezije tog vremena, a time i odredio i jednu od karakteristika južnodalmatinske grupe pleterne skulpture.³⁹ Ujedno, i pokušaj bliže datacije pojedinih oblika slova ne mora značiti njihovo jednako vremensko protezanje u različitim regijama.

Pitanje *tko* odnosi se na radionice. Pri tome treba ponoviti da dvije radionice u istoj regiji, pa i istom gradu, ne moraju nužno baratati u isto vrijeme određenim oblicima, već, što je za dekorativne motive i dokazano, razvijati svoje osobitosti po kojima bi takva radionica bila poznata i prepoznatljiva. Tek kad su dva epigrafska spomenika iz iste radionice, može se s više sigurnosti govoriti o pobližim datacijama pojedinih oblika slova. Za južnodalmatinsku pleternu skulpturu posao je ponešto pojednostavljen, budući da je ustanovljena jedna centralizirana radionica ili, bolje, radionički krug, u okviru kojeg se mogu lakše tražiti faktori za raspoznavanje.⁴⁰ Tako je npr. jasno da natpisi iz Janjine i Lužina dolaze iz iste radionice i da su gotovo istodobni.⁴¹ To će pokazati i stilska analiza, a klesarska obrada natpisa u oba je slučaja vrlo bliska.

Pitanje *kako* odgovara majstorovoj ruci. Svjedoci smo postojanja nekoliko fiksno datiranih Branimirovih natpisa vrlo različite klesarske obrade (natpisi iz Muća i Šopota). Riječ je o tome da su ih klesale dvije radionice, ali i o jednom vještijem a drugom manje vještom majstoru. Možda je to očitije na dva spomenika istog radioničkog kruga

(natpisi s crkve sv. Mihajla u Stonu), gdje je natpis TEMPO(RE) klesan mnogo vještije negoli natpis MIHAELUS. S tim je povezano i pitanje *na čemu se kleše*. Naime, nije isto klesati natpis u vapnencu i u dolomitu. Vapnenac je mnogo mekši, podatniji i pogodan za obradu, dok je dolomit tvrd kamen, težak za klesanje. Moguće je dakle čak da dva spomenika iste radionice, čak klesana rukom istog majstora, na različitom kamenu ne daju dojam jednakosti. Oba spomenuta natpisa klesana su u dolomitu.⁴² Iz toga proizlazi razlika naspram natpisa iz Janjine i Lužina, koji su klesani u vapnencu. Ali postoji razlika u kvaliteti između dva natpisa sa sv. Mihajla, oba klesana u dolomitu. Očito je da natpis TEMPO(RE) kleše dobar majstor, unatoč tome što je rad lošiji od npr. janjinskog (to je razlika u vrsti kamena), a natpis MIHAELUS mnogo lošiji majstor.⁴³

Stoga se dakle čini da je stilaska analiza, pravilno upotrijebljena, pogodnija kao faktor za približavanje dataciju pojedinog spomenika. Tako analiza peljeških natpisa daje sasvim suprotne rezultate od onih baziranih na epigrafskim karakteristikama, za koje su ionako utvrđene manjkavosti.

Arhitrav s natpisom iz Janjine dio je oltarne pregrade koje se dekoracija uglavnom sastoji od nizanja jednog jedinog motiva. Motiv šiljatih povezanih arkadica razvija se na nadvratniku u dva niza, a na zabatu čak u tri. Pa i na kapitelima se ponavlja isti motiv u malo variranoj izvedbi.⁴⁴ Time se funkcija tog motiva gubi u potpunosti (nastao od kimationa), a cijela oltarna pregrada postaje titrava mreža ponovljenog i umnoženog jednog jedinog motiva. Takve su karakteristike uvjetovale smještaj čitave pleterne plastike iz Janjine u pretposljednju fazu pleterne skulpture regije, datiranu od sredine 10. do prve polovice 11. stoljeća.⁴⁵ Što se samog natpisa tiče, već je Ž. Rapanić primijetio da se tako formulirani natpisi počinju klesati od polovice 10. stoljeća.⁴⁶

Istome sloju janjinske oltarne pregrade pripada i pregrada iz Lužina s fragmentom arhitrava s natpisom. Gotovo identično izvedeni kapiteli oltarne pregrade i identična izvedba šiljatih arkadica na zabatu ukazuju na isto vrijeme nastanka.⁴⁷ Kako i epigrafske karakteristike natpisa iz Ja-

njine i Lužina odgovaraju, nema nikakve zapreke da se smjeste u isto vrijeme.

Preostala dva natpisa su s crkve sv. Mihajla u Stonu. Značajni su stoga što prema stilskim, a i epigrafskim, pokazateljima ne bi trebali biti iz istog vremena, te bi upućivali na dva odjelita sloja opremanja crkve. Mora se, međutim, odmah napomenuti da je njihovo kompariranje s ostalim nalazima s crkve sv. Mihajla otežano budući da su oba natpisa klesana u dolomitu, a veći dio pleterne plastike s crkve u vapnencu, iz čega mogu proizlaziti razlike u izvedbi.⁴⁸ Nadalje, kako je natpis MIHAELUS izrazito loše klesan, a ostala dekoracija nadvratnika nije, moglo bi se pomišljati i na naknadno isklesavanje natpisa, iako to ne mora nužno i biti, jer dobar klesar ne mora istodobno i lijepo klesati slova kojima ne razabire smisla.

Pri razmatranju pleterne plastike južne Dalmacije izdvojio sam na ckrvi sv. Mihajla dva sloja opremanja crkve.⁴⁹ Prema navedenima oznakama natpis TEMPO(RE) bi se, unatoč gore iznesenim opaskama o klesanju, mogao uvrstiti u prvi sloj, određen gornjom granicom do sredine 10. stoljeća. Kako je on, za razliku od natpisa MIHAELUS, prilično blizak po epigrafskim karakteristikama ostalim natpisima Pelješca, tako postavljena datacija, prema kojoj on za malo prethodi janjinskom i lužinskom natpisu, prilično je uvjerljiva.

Pitanje datacije natpisa MIHAELUS ostaje za sada otvoreno. Budući da dekoracijom ne pruža dovoljno podataka za približe definiranje, time što odudara od ostale pleterne skulpture s crkve, a epigrafskim sam oznakama utvrdio manjkavosti, ne treba na tome trenutačno inzistirati. Čini mi se da je natpis mnogo značajniji u drugom pogledu, bez obzira na njegov točan kronološki smještaj. Naime, tekst natpisa, prema čitanju B. Gabričevića, pisan je u stihu,⁵⁰ te odražava utjecaj onodobne bizantske poezije. Kako je i predromanička arhitektura južne Dalmacije, isto kao i pleterna skulptura područja, zahvaćena istim karakteristikama,⁵¹ natpis MIHAELUS ostaje prvorazredan spomenik za ispitivanje veza bizantskih i južnodalmatinskih radionica, kao nosilac karakteristika koje južnodalmatinsku grupu upravo izdvajaju.

Bilješke

1 Sustavno su obrađeni natpisi Zadra i Splita: I. Petricioli: *Srednjovjekovni natpisi iz Zadra*, Diadora, 2, 1961, str. 251; Ž. Rapanić: *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (= VAHD), LXV-LXVII, 1963/65, Split, 1971, str. 271. Djelomično su obrađeni trogirski: M. Ivanišević: *Neobjelodanjeni ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Trogira*, Starohrvatska prosvjeta (= SHP), III. ser, sv. 11, Split, 1981, str. 169.

2 Ž. Rapanić: *Neka pitanja ranosrednjovjekovne latinske epigrafije na našoj jadranskoj obali*, Materijali, XII, Zadar, 1976, str. 319—330.

3 Ž. Rapanić: *Majstori — klesari*, u: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, izd. Hrvatskog arheološkog društva, sv. 7, Zagreb, 1982, str. 179.

4 Ž. Rapanić, u: *Donare et dicare*, str. 159, inzistira na interpretaciji

samo sačuvanog dijela teksta, bez nastojanja da se nadopuni.

5 Ž. Rapanić: u *Donare et dicare*, str. 159, inzistira na interpretaciji samo sačuvanog dijela teksta, bez nastojanja da se nadopuni.

6 Takvi pokušaji naročito su izraženi, uz neke druge, za romboidni oblik slova O, kojim su se u rano vrijeme datirali mnogobrojni spomenici, počev od sućuračkog luka pa dalje. Dajem, među ostalim, taj primjer jer su upravo na temelju tog oblika slova O datirana i dva pelješka natpisa (iz Janjine i Lužina) u 9. stoljeće. Međutim, već je C. Fisković (*Ranoromaničke freske u Stonu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji / = Prilozi/, 12, Split, 1960, str. 34) upozorio da trajanje tog oblika nije vremenski ograničeno. Ž. Rapanić (*Neka pitanja*, str. 327), osporavajući znanstvenost metodi bez sačinjavanja kompletnog korpusa spomenika, predlaže radije kasnu dataciju negoli ranu.

7 Naime, trudeći se dati i svoje mišljenje o vremenu nastanka Mihajlovog natpisa u Stonu, a na štranu ostali pokušaji povezivanja Mihajla s natpisa s nekom povijesnom ličnošću, M. Vegu (*Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Stona*, Prilozi, 13, Split, 1961, str.

61) paleografske su osobitosti slova A, G, T pokazatelj 9—10. stoljeća, a J. Lučiću (*Marginalije uz novopronađeni natpis u Stonu*, Prilozi, 14, Split, 1962, str. 31) grafije tih istih slova pokazatelj su 11. stoljeća.

8

Natpis iz Lužina objavio je A. Dračevac: *Pleterna skulptura u lapidariju u Stonu*, VAHD, LXXV, Split, 1981, str. 137; isti: *Da li je već u IX stoljeću postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona*, Prilozi, 16, Split, 1966, str. 165. Za ostale pelješke natpise vidi sakupljenu svu literaturu u: M. Jurković: *Prilog proučavanju pleterne skulpture na području poluotoka Pelješca*, SHP, III. ser, sv. 13, Split, 1983, str. 166, 170.

9

M. Jurković: *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, SHP, III. ser, sv. 15, u tisku; isti: *O nekim figuralnim prikazima i posljednjoj fazi pleterne skulpture u dubrovačkoj regiji* u: Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkoj regiji, izd. HAD-a, u tisku.

10

M. Jurković: *Prilog proučavanju*, str. 166, sa starijom literaturom.

11

Lj. Karaman: *O porijeklu pregradnih zabata starohrvatskih crkava*, Peristil, 3, Zagreb, 1960, str. 99.

12

Stilsku je analizu pokušao izvršiti M. Šeper (*Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije*, Arheološki vestnik, VI/1, Ljubljana, 1955, str. 50-59) datirajući varijantu kimationa s arhitrava u prvu polovicu 8. stoljeća. Takvu neargumentiranu dataciju mogao je dati samo ne uzimajući u obzir sve ulomke skulpture iz Janjine, koje svojom dekoracijom upućuju na kasnije vrijeme nastanka. Naime, šiljate povezane arkadice (varijanta kimationa) svojim umnožavanjem i smještajem na spomeniku potpuno gube prvobitnu funkciju, što se u tako rano vrijeme ne može nikako dogoditi. Odgovarajući Šeperu na takvu dataciju Lj. Karaman (*Razgovori o nekim problemima domaće historije, arheologije i historije umjetnosti*, Anali HI JAZU u Dubrovniku, VI—VII, 1957—1959) ukazuje na motiv kao regionalni za dubrovačko područje, uz napomenu da ga se vremenski ne može usko ograničiti, premda i on kasnije (*O porijeklu pregradnih zabata*, str. 99) datira pojavu motiva u 9. stoljeće a upravo na temelju epigrafske analize natpisa iz Janjine koji taj motiv nosi.

13

A. Dračevac: *Pleterna skulptura*, str. 138; isti: *Da li je već u IX stoljeću*, str. 165.

14

C. Fisković: *Ranoromaničke freske*, str. 34.

15

J. Kovačević, u: *Istorija Crne Gore* I, Titograd, 1967, str. 369, crt. 59.

16

M. Jurković: *Prilog proučavanju*, str. 171, sa sakupljenom svom literaturom.

17

Ne samo da se tumačenje i datiranje prilično razlikuje od autora do autora već je problematično bilo ustanoviti i točan tekst koji je na nadvratniku izveden, doslovice slova koja se na njemu vide. Problem je proizašao iz proučavanja djela preko fotografija i crteža, a ne izravnom autopsijom — npr. J. Lučić »ima pred sobom fotokopiju . . .« (*Marginalije uz novopronađeni natpis u Stonu*, str. 27).

18

F. Vlašić: *Bilješke uz tri stonska spomenika*, Prilozi, 10, Split, 1956, str. 95—99.

19

D. Popović: *Prilozi čitanju i razumevanju raznih starina*, Beograd, 1957, str. 251.

20

Lj. Karaman: *O vremenu gradnje Sv. Mihovila u Stonu*, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. X, br. 3, Zagreb, 1960, str. 82.

21

C. Fisković: *Ranoromaničke freske*, str. 34.

22

M. Vego: *Arheološko iskopavanje u Zavali*, Glasnik Zemaljskog muzeja NS, XIV, Sarajevo, 1959, str. 194—195, bilj. 24.

23

M. Vego: *Ranosrednjovjekovni latinski natpis iz Stona*, str. 61—75.

24

B. Gabričević: *Novo čitanje natpisa iz Stona*, VAHD, LX, 1958, Split, 1963, str. 93—96.

25.

J. Lučić: *Marginalije uz novopronađeni natpis u Stonu*, str. 23—33.

26

Ibid, str. 33.

27

J. Kovačević: *Marginalije uz probleme arheologije i umjetnosti ranog srednjeg veka* (II), Zbornik Filozofskog fakulteta, VIII, Beograd, 1964, str. 113—123; isti, u: *Istorija Crne Gore*, I, str. 363.

28

I. Ostojić: *O Mihajlovom natpisu u Stonu*, Prilozi, 14, 1962, str. 34—39.

29

Za natpis iz Janjine — Lj. Karaman: *O porijeklu pregradnih zabata*, str. 99; J. Kovačević, u: *Istorija Crne Gore*, I, str. 369. Za natpis iz Lužina — A. Dračevac: *Pleterna skulptura*, str. 139.

30

Ž. Rapanić: *Neka pitanja*, str. 327.

31

J. Kovačević, u: *Istorija Crne Gore*, I, str. 369 ff.

32

Točnije mikrokristalasti dolomit, težak za rad, ali zato otporniji na atmosferilije, i zbog čvrstoće pogodan kao nosač.

33

J. Kovačević: nav. dj., str. 370.

34

U svakom slučaju, barem za natpise s Pelješca, Kovačevićovo grupiranje spomenika ne može se prihvatiti, pogotovo što janjinski i stonski natpis ne mogu nikako pripadati istom vremenu po svojim stilskim karakteristikama, a još manje u 9. stoljeće i to u njegov početak, kako to Kovačević navodi. Za dataciju usp. M. Jurković: *Prilog određivanju*, passim.

35

M. Vego: *Ranosrednjovjekovni latinski natpis iz Stona*, str. 61 ff.

36

G. Lučić: *Marginalije uz novopronađeni latinski natpis u Stonu*, str. 27.

37

Takve težnje začete su od samog pronalaska natpisa, a bazirane su na dataciji crkve sv. Mihajla u vrijeme zetskih vladara 11. i 12. stoljeća (Lj. Karaman: *Crkvica sv. Mihajla kod Stona*, VAHD, NS, XV, Zagreb, 1928). Analizom pleterne plastike s crkve Karaman dolazi do zaključka da je vrijeme izrade prijelaz k romanici, te crkvu datira vrlo kasno. Kako je na fresci prikazan kralj ktitor, u tako kasnom vremenu traži dostupnog vladara, koji može biti jedino zetski. Kada je pronađen natpis, Karaman sužava dataciju crkve u vrijeme zetskog kralja Mihajla (1077—81), povučen ranijim zaključivanjima, premda u to doba još glatko može biti riječi i o hrvatskom kralju. Tako izlazi da ime crkve određuje ime kralja ktitora, ili, budući da crkva nosi ime Mihajla, jedini ktitor može biti Mihajlo. Ime s natpisa MIHAELUS po Karamanu potvrđuje da je vladar na fresci Mihajlo, tj. ime ktitora crkve potvrđuje da je ime s natpisa kraljevo ime. Takvo kružno definiranje potpuno je neodrživo jer ne može ime nekog Mihaelusa s natpisa biti argument za imenovanje nekog kralja s freske. Ime, tj. titular crkve ne može se opet vezati za ime nekog vladara prikazanog na fresci. Na žalost, na temelju takve konstrukcije donošeni su brojni zaključci o vremenu gradnje crkve, dataciji njezine pleterne skulpture i dataciji samog natpisa. Analiza pleterne plastike s crkve pokazuje, međutim, postojanje najmanje dva sloja, od kojih je prvi najkasni-

je iz prve polovice 10. stoljeća (M. Jurković: *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, passim), što nužno mora spustiti gradnju crkve u gore navedeno vrijeme. Time Karamanova datacija postaje neodrživa (M. Jurković: nav. dj., bilj. 19, gdje su svi Karamanovi navodi proanalizirani i opovrgnuti). Što se samog natpisa tiče, B. Gabričević (*Novo čitanje natpisa iz Stona*) objašnjava ga kao crkvenog karaktera, pa se već samim time ne može odnositi na vladara. Time otpadaju i ostale špekulacije o određivanju vladara kome natpis pripada, bilo Mihajlu zetskom ili Mihajlu Viševiću (vidi: cit. rasprave J. Kovačevića, I. Ostojića).

38

Ovo naravno uza sve ostale podatke koje pojedini natpis pruža, a za dataciju prvenstveno stilske pokazatelj.

39

B. Gabričević: *Novo čitanje natpisa iz Stona*, str. 93 ff.

40

Usp. M. Jurković: *Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture*, passim.

41

Ibidem; isti: *O nekim figuralnim prikazima*, passim.

42

Natpis TEMPO(RE) je, kako je već naglašeno, klesan u mikrokristalastom dolomitu. Natpis MIHAELUS je dolomitični rekristalizirani biomikrit. Zanimljivo je napomenuti da su od svih ulomaka pleterne plastike poluotoka Pelješa, većinom klesanih u vapnencu, jedino nadvratnici i to svi do jednog klesani u dolomitu (usp. za podatke dobivene petrografskom analizom kamena M. Jurković: *O nekim figuralnim prikazima*, bilj. 23). Jasno je dakle da kvaliteta kamena i njegove osobine moraju odgovarati i njegovoj funkciji u arhitektonskom sklopu. S druge strane, poznavanje vrsta kamena srednjovjekovnih klesarskih radionica važan je podatak za njihovo dalje izučavanje.

43

Ovo se odnosi samo na ispisivanje teksta, dok je dekoracija nadvratnika korektno izvedena.

44

Usp. crtež u M. Jurković: *Prilog proučavanju*, str. 168.

45

M. Jurković: *O nekim figuralnim prikazima*, passim; isti: *Prilog određivanju*, passim. Janjinska pleterna skulptura odgovarala bi ranijem smještaju u okviru ovog sloja, tj. drugoj polovici 10. stoljeća.

46

Ž. Rapanić: *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, Arheološki radovi i rasprave, VIII—IX, Zagreb, 1982, str. 241.

47

M. Jurković: *Prilog proučavanju*, str. 180. Usp. i sl. 7. i 54, 2. i 53. Komparativni materijal dobiva na važnosti, a kronološki okviri se mogu mnogo čvršće uspostavljati, pogotovo što im je podrijetlo utvrđeno u istoj radionici (usp. M. Jurković: *Prilog određivanju*, passim).

48

Petrografske analize kamena pokazale su različite varijante vapnenca za sve ulomke skulpture sa Sv. Mihajla, osim za nadvratnike koji su u dolomitu. Čak je među vapnencima uočljiva diferencijacija u okviru dijelova namještaja crkve. Naime, tranzene s crkve, jednako kao i ulomak tranzene sa Sv. Mandaljene na Gorici u Stonskom polju, klesane su u vrlo finom vapnencu koji glačanjem dostiže mramorni sjaj. To je još jedan vrijedan podatak za proučavanje klesarskih radionica ranog srednjeg vijeka, s obzirom na stupanj znanja kojim barataju.

49

M. Jurković: *Prilog određivanju*.

50

B. Gabričević: *Novo čitanje natpisa iz Stona*, str. 96.

51

M. Jurković: *Prilog određivanju*, s izdvojenim karakteristikama južnodalmatinske pleterne skulpture.

Summary

Miljenko Jurković

Early Medieval Latin Inscriptions in Pelješac (Epigraphic and stylistic factors helping the dating of early medieval inscriptions)

Aware that paleography cannot be relied on in the dating of epigraphic monuments of the early Middle Ages in the eastern Adriatic, the author offers several observations in respect of the problem of dating medieval inscriptions. He stresses that some common denominators must be found before one can begin any kind of categorization. It is necessary to answer, among others, the question of where the stone was cut, who cuts it and in what manner and finally, in what material. Only when all the answers are the same can two inscriptions be chronologically correlated with certainty.

Here the question where refers to the regional characteristics of preromanesque plastics, bearing in mind the probably different time-spans of various shapes of characters depending on the region. The question who refers to the workshops: here it must be repeated that two workshops even when they are in the same region or the same town need not stick to the same shapes but, as has already been established, can develop their own style. It is thus possible to date with some certainty only two monuments with inscriptions carved in the same workshop. The question in what manner refers to the craftsman's hand, his carving skill which must not be underestimated. This is also related to the question in what material. It is not the same thing to carve in lime-stone, dolomite or some other kind of stone. Lime-stone is soft and easy to work with, but dolomite is hard and difficult to carve. It is therefore possible to have two monuments from the same workshop, even carved by one craftsman, which do not look identical because carved in different types of stone (No 42).

To sum up: more reliable dating of monuments according to their paleographic characteristics depends on all these factors. Moreover such dating can be done only after establishing the corpus of monuments, so the author resorts to the stylistic analysis of all the groups of plastic monuments to which the Pelješac monuments belong, pointing out the shortcomings of previous dating and offering an alternative. The stylistic analysis indicates that the inscriptions of the Janjina and Lužin churches and all their sculpture can be classed into the penultimate phase of the wicker-work sculpture of the region, from the mid-10th century to the first half of the eleventh. Both inscriptions belong to the same workshop and were carved approximately at the same time. The Tempore . . . inscription on St Michael's church in Ston comes before, up to mid-10th century at the latest, and belongs to the first layer of wicker-work sculpture on this church.